

Natalia Krupa

 <https://orcid.org/0000-0002-2920-4168>

 e-mail: natalia.krupa@upjp2.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Dziedzictwo i zagrożenie.

Recenzja wydawnictwa wielotomowego¹ pt. „Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych”

Obiekty zabytkowe i miejsca dziedzictwa narażone są na skutki katastrof, które ingerują w ich integralność oraz wpływają na reprezentowane wartości. Podczas identyfikacji zagrożenia pojawia się myśl o ryzyku

- 1 W jego skład wchodzi: 1. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Monografia*, t. 1, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022; 2. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Monografia*, t. 2, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022; 3. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych*, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022; 4. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych*, red. K. Góralczyk, M. Lemiesz, Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022; 5. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

jego wystąpienia i konsekwencjach, do których prowadzi. Zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego wahają się od nagłych zdarzeń (takich jak trzęsienia ziemi czy powódzie itp.) do stopniowo postępujących procesów skumulowanych (takich jak degradacja chemiczna, fizyczna lub biologiczna). Rezultatem każdego czynnika jest utrata wartości dziedzictwa. Często ryzyko nie wiąże się z żadnym rodzajem materialnego uszkodzenia zabytku, niekontrolowane prowadzi raczej do utraty informacji o obiekcie, pamięci o nim, zatraceniu ciągłości przekazu historycznego. Opracowanie właściwej strategii ochrony wymaga uwzględnienia wszystkich czynników mogących mieć wpływ na zachowanie zabytku wraz wartościami, których jest nośnikiem. Zagrożenia mogą być determinowane przez środowisko naturalne i jego podatność na ryzyko wystąpienia, mogą także stanowić wynik oddziaływań wywoływanych przez człowieka. Inną płaszczyzną kategoryzacji zagrożeń jest konflikt zbrojny. Różne sposoby postępowania z ryzykiem mają na celu obniżenie poziomu prawdopodobieństwa jego wystąpienia do akceptowalnego stopnia. Nierzadko zlikwidowanie zagrożenia jest bowiem niemożliwe, a nakłady pracy prowadzą jedynie do redukcji jego skutków czy skali oddziaływania. Pomimo to w odniesieniu do wielu obiektów zabytkowych nie ma żadnej ustalonej polityki, planu ani procesu zarządzania, tj. ograniczania ryzyka związanego z katastrofami. W rezultacie setki miejsc są krytycznie narażone na potencjalne zagrożenia i nieprzygotowane na ryzyko wystąpienia katastrof na obszarach, gdzie deponowane są zabytki².

Przedmiotem recenzji jest pięciotomowe wydawnictwo zwarte (nazwane przez redaktorów kolekcją), składające się z dwóch tomów monografii,

- 2 Por. S. Michalski, J. L. Pedersoli Jr., *The ABC method: a risk management approach to the preservation of cultural heritage*, Ottawa 2016, s. 70–74; B. M. Feilden, J. Jokilehto, *Management guidelines for World Cultural Heritage sites*, Rome 1993, s. 15–21; *Policy document on the impacts of climate change on world heritage properties*, Venice 2008, <https://www.unclearn.org/resources/library/policy-document-on-the-impacts-of-climate-change-on-world-heritage-properties-2008/> (27.03.2025), s. 3–5; *Case studies on climate change and World Heritage*, Paris 2007, <https://whc.unesco.org/en/activities/473/> (27.03.2025), s. 70–71; A. Bonazza, I. Maxwell, M. Drdácý, *Safeguarding cultural heritage from natural and man-made disasters. A comparative analysis of risk management in the EU*, Luxemburg 2018, s. 26–29; Z. Hujibregts, R. P. Kramer, M. H. J. Martens, A. W. M. van Schijndel, H. L. Schellen, *A proposed method to assess the damage risk of future climate change to museum objects in historic buildings*, „Building and Environment” 55 (2012), s. 43–45.

tomu zawierającego wybór źródeł krajowych, tomu zawierającego wybór źródeł międzynarodowych oraz tomu, w którym zebrano kazusy i instrukcje.

Stanowią one spójną tematycznie kolekcję, będącą wynikiem pracy specjalistów z dziedziny ochrony dziedzictwa, a także efekt projektu: *Międzysektorowe wyzwania: specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym na pograniczu dziedzin*, realizowanego w latach 2020–2022 przez Akademię Marynarki Wojennej w Gdyni, Stowarzyszenie Willa Decjusza oraz Instytut Kultury Willa Decjusza w ramach Programu Edukacja finansowanego ze środków EOG.

Podstawowymi celami recenzowanego opracowania są: pomoc organom zarządzającym obiektami dziedzictwa kulturowego w ograniczaniu ryzyka wynikającego z klęsk żywiołowych i katastrof spowodowanych przez człowieka. Redaktorzy realizują ten cel poprzez wprowadzenie do problematyki ochrony dziedzictwa w postaci dwutomowej monografii stanowiącej bazę, niejako podręcznik, będący dziełem zbiorowym zespołu specjalistów z tematyki ochrony i bezpieczeństwa. Kolejne tomy, jak wyciąg źródeł prawa krajowego i międzynarodowego oraz kazusy i instrukcje, wspierają proces opracowywania strategii zmniejszenia ryzyka katastrof w obiektach zabytkowych, dostarczając narzędzi i mechanizmów reagowania w sytuacjach kryzysowych.

Tom pierwszy monografii *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych* składa się z jedenastu rozdziałów autorstwa specjalistów w dziedzinie prawa, administracji, konserwacji czy bezpieczeństwa. Wprowadzeniem do pracy zbiorowej jest zarys zagadnień systemowych w zakresie prawa ochrony zabytków. Kolejno omówiono charakterystykę zagrożeń, jakim ulegają zasoby kultury, z podziałem na te będące wynikiem działalności natury, człowieka czy te, które pojawiają się w konsekwencji nastania konfliktu zbrojnego. Osobny rozdział poświęcono ochronie dziedzictwa podwodnego. Jednym z ważniejszych zagrożeń, jakim ulegają zabytki, obok faktycznej ingerencji w ich strukturę, jest utrata integralności, do której prowadzi rozproszenie. W tym kontekście charakterystyka polskiego dziedzictwa kultury poza granicami kraju staje się istotną częścią opracowania. Wprowadzeniem do omówienia tematyki karnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego jest temat nielegalnego obrotu zabytkami oraz zestawienie przepisów prawnych dotyczących przestępstw przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Osobną część monografii poświęcono tematyce administracji zaangażowanej w prace na rzecz ochrony zabytków. Zaprezentowano struktury organizacyjne

oraz nakreślono zadania stawiane są przed przedstawicielami administracji. Zdefiniowano pojęcie przedmiotu ochrony, wskazano różnice w rozumieniu pojęć „ochrona” i „opieka” w odniesieniu do zabytków oraz scharakteryzowano formy ochrony zabytków. Nakreślono obowiązki zarządców i właścicieli zabytków w zakresie wdrażania przepisów i procedur ochronnych, w tym między innymi ochrony przeciwpożarowej, ewakuacji, opracowywania planów ochrony. Temat zagrożeń pożarowych poruszono w kontekście wprowadzenia czytelnika w problematykę zagadnienia zarządzania ryzykiem, poczynając od identyfikacji i analizy po ewakuację zbiorów. Ostatni rozdział poświęcono konserwacji ratunkowej w wymiarze prewencyjnym oraz interwencyjnym, z uwzględnieniem tematów dokumentacji, ewakuacji czy transportu zabytków. Tom pierwszy monografii uzupełnia załącznik dotyczący tematyki wykorzystania nowoczesnych technik w procesie dokumentacji dziedzictwa.

Tom drugi monografii *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych* składa się z siedmiu rozdziałów o numeracji od 12 do 18. Motywem przewodnim poruszanych zagadnień jest problematyka konfliktu zbrojnego i jego wpływu na kształtowanie systemów ochrony dziedzictwa. Wprowadzenie w zakresie prawa międzynarodowego przedstawienie obowiązków państw w sferze ochrony dziedzictwa w okresie pokoju i w czasie napięć politycznych czy walk zbrojnych, z uwzględnieniem konsekwencji karnych za nieprzestrzeganie procedur prawnych w odniesieniu do obiektów dziedzictwa w okresie kryzysu zbrojnego. Osobny rozdział poświęcono prezentacji znaczenia zabezpieczenia dziedzictwa w operacjach międzynarodowych sił zbrojnych. Omówiono metody realizacji zadań ochrony stosowane przez siły zbrojne w wybranych krajach NATO. Ukazano przykłady właściwej realizacji przepisów konwencji haskiej czy cywilno-wojskowej współpracy w zakresie ochrony zabytków. Kolejne rozdziały poświęcono analizie zadań spoczywających na siłach mundurowych, związanych z koniecznością ochrony dziedzictwa, z uwzględnieniem sił zbrojnych RP. Przedstawiono proces praktycznej realizacji zadań ochronnych w okresie kryzysu zbrojnego. Tom zamknięto rozdziałem przedstawiającym zakres działań podejmowanych wobec ochrony dziedzictwa podczas misji pokojowych w Iraku i Afganistanie. Do opracowania załączono bibliografię złożoną z zestawienia aktów prawnych oraz literatury tematycznej.

Dwutomowa monografia ma charakter edukacyjno-podręcznikowy i została napisana z myślą o wsparciu kadr administracji publicznej zaangażowanej w ochronę zabytków. Celem redaktorów było ukazanie, że skuteczne zarządzanie ryzykiem w sytuacji kryzysowej wymaga współpracy

między różnymi dyscyplinami i sektorami. W przytoczonych monografiach autorzy – specjaliści w swoich dziedzinach – przedstawiają problematykę ochrony dóbr kultury w kontekście konfliktów zbrojnych i sytuacji kryzysowych, ukazując ją z perspektywy nauk prawnych, bezpieczeństwa, konserwacji czy zarządzania kryzysowego. Podejmują temat współpracy instytucji krajowych i międzynarodowych w zakresie ograniczania ryzyka wystąpienia zagrożeń. Rozpatrują kluczowe kwestie związane z identyfikacją, oceną i monitorowaniem ryzyka katastrof na obszarach objętych ochroną dziedzictwa. Omawiają też sposoby minimalizowania podstawowych czynników występowania ryzyka, przygotowania na wypadek klęsk żywiołowych i zagrożeń wywołanych przez działania człowieka, zwracając uwagę na znaczenie skutecznej reakcji na wszystkich poziomach zarządzania ochroną dziedzictwa.

Dopełnienie monografii trzema dodatkowymi publikacjami pozwala wykorzystać wiedzę teoretyczną w edukacji dotyczącej zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego.

Opracowanie pt. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych* to zbiór dokumentów z zakresu polskiego prawa odnoszącego się do ochrony zabytków. Obszerny materiał przystępnie podzielono i uporządkowano w czterech kategoriach tematycznych. Część pierwszą tworzą dokumenty archiwalne ukazujące kształtowanie się polskiego systemu ochrony w latach 1918–2005. W części drugiej zawarto wybór źródeł uzupełniony o akty prawne o charakterze powszechnie obowiązującym, dotyczące sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego. Akty prawa wewnętrznego obowiązujące jedynie w danym resorcie zawarto w części trzeciej. Znalazły się tu dokumenty adresowane do Ministerstwa Obrony Narodowej, Ministerstwa Obrony Narodowej czy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Czwartą część stanowią źródła dotyczące ochrony zabytków sztuki kościelnej. Ostatni rozdział poświęcono dokumentom niemieszczącym się w powyżej zarysowanych sektorach tematycznych, wśród nich dokumentom z dziedziny polskich regulacji prawnych w zakresie ochrony zasobów kultury w sytuacjach kryzysowych i w okresie konfliktu zbrojnego.

Tom zatytułowany *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych*, jako czwarty kolekcji, stanowi bazę do prac naukowych, budowania strategii ochrony, prowadzenia badań diagnostycznych czy analiz porównawczych, ale przede wszystkim podstawę do działalności szkoleniowej. Układ opracowania obejmuje 124 dokumenty podzielone na trzynaście rozdziałów, koncentrujących się na zagadnieniach związanych z kształtowaniem systemu

ochrony dziedzictwa, regulacjami prawnymi oraz rolą i wykorzystaniem sił zbrojnych. Pierwsze z nich prezentują wybrane źródła ukazujące zarys rozwoju świadomości i znaczenia ochrony dziedzictwa. Kolejna część tematyczna została poświęcona aktom prawa międzynarodowego w zakresie ochrony zabytków. Nie zabrakło też części poświęconej dokumentom o charakterze wojskowym. W ostatniej części zebrano materiały zawierające komunikaty, wytyczne operacyjne i inne dokumenty uzupełniające źródła międzynarodowe. Przegląd dokumentów wzbogacają komentarze redakcyjne, porządkujące przytaczane teksty, objaśniające kontekst wyboru określonych cytatów czy wypisów ze źródeł. Walory użytkowe publikacji należy ocenić bardzo wysoko ze względu na jej wszechstronność i możliwość praktycznego zastosowania zaprezentowanych materiałów w interdyscyplinarnej pracy zespołów zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego.

Lektura tomów poświęconych źródłom międzynarodowym i krajowym pozwala dostrzec ich spójność z treściami zawartymi w dwutomowej monografii. Materiał źródłowy stanowi cenne uzupełnienie teoretycznych analiz przygotowanych przez specjalistów z różnych dziedzin zajmujących się ochroną zabytków. Wyciąg dokumentów międzynarodowych, a także opatrzenie tekstów odpowiednimi komentarzami świadczą o rzetelności, wnikliwości i profesjonalizmie redaktorów, którzy zadbali o to, by uczynić kolekcję przejrzystą i czytelną dla odbiorców. Tak opracowany materiał badawczy może być podstawą do praktycznego pogłębiania wiedzy przez uczestników szkoleń i warsztatów, zwłaszcza przedstawicieli administracji publicznej rozwijających kompetencje w zakresie ochrony zabytków.

Tom piąty, pt. *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, wieńczy całość kolekcji. Pierwszą jego część stanowią przykłady wybranych sytuacji kryzysowych, którym towarzyszą zestawy pytań i komentarze do tekstu podkreślające najistotniejsze problemy. Drugą część poświęcono prezentacji instrukcji, formularzy czy załączników pomocnych w formułowaniu planu ochrony.

Szkoleniowy i edukacyjny charakter opracowania, wielokrotnie podkreślany przez redaktorów, stanowi znakomitą podstawę do prowadzenia warsztatów i kursów poświęconych tematyce ochrony i bezpieczeństwa dziedzictwa w sytuacjach kryzysowych, ze szczególnym uwzględnieniem konfliktu zbrojnego.

Konflikty zbrojne, akty terroryzmu, zniszczenia i rabunki zabytków znacząco wpływają na świadomość publiczną dotyczącą stanu ochrony zabytków dziedzictwa kulturowego. Zabezpieczenie się przed ryzykiem czy przygotowanie na wypadek zaistnienia sytuacji kryzysowej wiąże

się z koniecznością opracowania strategii ochrony, wdrożeniem szkoleń, instrukcji czy procedur, które pomagają w zmechanizowaniu czynności wpływających na skuteczność realizacyjną w sytuacji zagrożenia³.

Czy można być przygotowanym na zaistnienie sytuacji kryzysowej? Katastrofy naturalne, kryzys zbrojny to sytuacje, które nie zdarzają się rutynowo. Ich incydentalny charakter sprawia, że czujność zarządców bywa uśpiona, a gotowość do reakcji osłabiona⁴. Jednakże lektura monografii będących przedmiotem recenzji pozwala odpowiedzieć twierdząco na postawione pytanie. Zdolność instytucji do przygotowania się na sytuacje kryzysowe wynika z wiedzy świadomego swojej roli i odpowiedzialności zarządcy, który reaguje na zmiany w systemie ochrony i stosuje się do procedur zabezpieczających zasoby muzealne i sakralne przed zagrożeniem bezpośrednim zarówno ze strony natury, jak i człowieka. Tom poświęcony przykładom i instrukcjom z jednej strony konfrontuje odbiorców z realnym zagrożeniem, jakim są symulacje sytuacji kryzysowych, a z drugiej – dzięki przytoczeniu odpowiednich procedur – wskazuje właściwe ścieżki działania. Ukazuje zarówno bezradność instytucji nieprzygotowanych na kryzys, jak i przykłady roztropnych decyzji wynikających z wdrożenia rutynowych działań. Mimo że w obliczu realnego zagrożenia trudno wyzbyć się emocji, plan ochrony, znajomość procedur oraz regularne szkolenia pozwalają wypracować odpowiednie schematy reakcji, które minimalizują wpływ emocji na działanie. Z kolei regularne kontrole przygotowania instytucji na wypadek zagrożenia umożliwiają korygowanie planów i wdrażanie rozwojowych, usprawniających rozwiązań.

Warto wspomnieć, że prezentując różnorodne scenariusze symulujące zagrożenia oraz instrukcje postępowania w sytuacjach kryzysowych, redaktorzy odwołują się do fikcyjnych przykładów, opartych na faktach historycznych.

Opracowanie uniwersalnej instrukcji postępowania wobec każdego rodzaju zagrożenia, co więcej – wobec każdego rodzaju obiektu wymagającego ochrony – jest oczywiście niemożliwe. Obiekty zabytkowe różnią się indywidualnymi cechami, budową materiałową, stopniem zniszczenia, wrażliwością na zmienne warunki środowiskowe. Możliwe jest jednak opracowanie elastycznych modeli działania, które – przy zachowaniu

3 Por. S. Michalski, J. L. Pedersoli Jr., *The ABC method*, s. 21–25; A. Bonazza, I. Maxwell, M. Drdáczy, *Safeguarding cultural heritage*, s. 116–120.

4 Por. V. Vujicic-Lugassy, L. Frank, *Managing disaster risks for World Heritage*, Rome 2010, s. 30–39.

ogólnych zasad – mogą być dostosowywane do specyfiki danego obiektu i rodzaju zagrożenia. Zwizualizowanie ryzyka poprzez przytoczenie konkretnych przykładów, szczególnie tych opartych na rzeczywistych wydarzeniach, uwrażliwia odbiorcę i uświadamia mu, że ryzyko jest realne, a odpowiednie przygotowanie – konieczne.

Reasumując: kolekcja recenzowanych publikacji to spójny materiał o charakterze dydaktyczno-podręcznikowym z zakresu ochrony dziedzictwa, bezpieczeństwa i zarządzania ryzykiem w obliczu sytuacji kryzysowych. Skoncentrowano się w niej na zasadach, metodologii i procesach zarządzania w przypadku zaistnienia takich sytuacji w odniesieniu do obiektów dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, do których należą zbiory, budynki i obszary. Przedstawiono również procedury ich zabezpieczania.

Należy podkreślić, że redaktorom udało się zrealizować ambitny cel, jakim było opracowanie przekrojowego kompendium dla zarządców obiektów zabytkowych czy instytucji odpowiedzialnych za opiekę nad zbiorami. Przemyślane zestawienie tematów, jak i trafny dobór autorów sprawiają, że kolekcja ma charakter interdyscyplinarny, co stanowi jeden z jej istotnych atutów. Imponujący jest również rozmach całego przedsięwzięcia. Zebranie tak obszernego i zróżnicowanego materiału wymagało od twórców nie tylko znacznego nakładu pracy, lecz także wysokich kompetencji merytorycznych oraz przeprowadzenia licznych kwerend archiwalnych. Redaktorzy wykazali się tu niewątpliwie gruntowną znajomością zagadnień z zakresu ochrony dziedzictwa oraz umiejętnością prowadzenia pogłębionych badań, co pozwoliło im przybliżyć czytelnikowi bogaty zasób materiałów i źródeł.

Wydaje się, że warto byłoby podjąć refleksję nad rozwinięciem wspomnianej tematyki ochrony zasobów muzealnych w obszarze sytuacji kryzysowych o omówienie mechanizmów zarządzania ryzykiem w oparciu o nowoczesne strategie badawcze. Uwzględnienie takich podejść mogłoby otworzyć nowe perspektywy analityczne i metodologiczne, a tym samym przyczynić się do poszerzenia grupy odbiorców publikacji o osoby spoza środowisk muzealnych i sektora administracji publicznej, w tym m.in. naukowców, specjalistów ds. zarządzania kryzysowego, analityków danych przestrzennych, planistów miejskich, przedstawicieli służb ratowniczych, ekspertów z obszaru bezpieczeństwa czy urbanistyki.

Bibliografia

- Bonazza A., Maxwell I., Drdácý M., *Safeguarding cultural heritage from natural and man-made disasters. A comparative analysis of risk management in the EU*, Luxemburg 2018.
- Case studies on climate change and World Heritage*, Paris 2007, <https://whc.unesco.org/en/activities/473/> (27.03.2025).
- Feilden B. M., Jokilehto J., *Management guidelines for World Cultural Heritage sites*, Rome 1993.
- Hujibregts Z., Kramer R. P., Martens M. H. J., van Schijndel A. W. M., Schellen H. L., *A proposed method to assess the damage risk of future climate change to museum objects in historic buildings*, „Building and Environment” 55 (2012), s. 43–56, <https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2012.01.008>.
- Michalski S., Pedersoli Jr J. L., *The ABC method: a risk management approach to the preservation of cultural heritage*, Ottawa 2016.
- Policy document on the impacts of climate change on world heritage properties*, Venice 2008, <https://www.unccllearn.org/resources/library/policy-document-on-the-impacts-of-climate-change-on-world-heritage-properties-2008/> (27.03.2025).
- Vujicic-Lugassy V., Frank L., *Managing disaster risks for World Heritage*, Rome 2010.